

ДВОЛИКИЙ ЯНУС: ШАРГОРОДСЬКА ПРОТОПОПІЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII ст.

Ігор СКОЧИЛЯС

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
Львівське відділення; Львівська Богословська Академія

У статті на прикладі Шаргородського деканату (протопопії) простежуються унійні тенденції у Львівській єпархії першої половини XVII ст. Інституційна історія Шаргородської protopopії 1616–1626 років віддзеркалює національно-релігійне розмежування в Україні, що драматично загострювалося й спровокувало втручання в релігійний конфлікт Війська Запорізького (спроба козаків у 1621 р. ліквідувати цей унійний анклав на Поділлі та мученицька смерть протопопа о. Матвія). Можливість зміни юрисдикційної принадлежності таких церковно-адміністративних одиниць у цей період свідчить про поглиблення регіонального партікуляризму в Київській церкві побережстяської доби. Їхня конфесійна орієнтація залишалася невизначеною як для православних, так і для уніатів, а канонічний статус не завжди вписувався в тогочасні релігійні категорії, якими мислили духовенство й вірні раннього нового часу. Шаргородські події знову раз уточнюють, якою живою в тогочасній еклезіальній свідомості була пам'ять про розмитий канонічний статус Галицької (Львівської) єпархії після фактичної ліквідації Галицької митрополії на початку XV ст. та її трансформації в звичайне намісництво київських митрополитів. Вони також показують, як спрітно руські архіереї (унійні та православні) використовували цей прецедент для територіальної експансії, ставлячи тим самим під загрозу цілісність Київської церковної провінції.

Ключові слова: Поділля XVII ст., церковні відносини, Шаргородський деканат (протопопія).

Історіографія та джерела. В українській історіографії адміністративні структури Церков київської традиції, за незначними винятками, фактично не привертали уваги дослідників. Між тим потреба таких студій є більш ніж очевидною, особливо щодо ранньомодерного періоду, коли Церква перебрала на себе функції консерватора “руської старовини” й інституційної основи організації українсько-білоруської спільноти на тих землях давньої Русі, котрі протягом XVI–XVIII ст. входили до складу Польсько-Литовської держави. Опираючись на адміністративно-територіальний устрій єпархій Київської митрополії, українці на різних рівнях (єпархія – намісництво – парафія) мали змогу декларувати свої вимоги на щорічних єпархіальних соборах духовенства, захищати права й привілеї “нації руської” в духовних судах, виявляти свій традиційний етос у діяльності церковних братств, різного роду харитативних установ, парафіяльному шкільництву тощо, що в кінцевому підсумку дозволило їм значною мірою зберегти свою національну та релігійну ідентичність.

Дана стаття має на меті методом мікроісторії з’ясувати особливості деканатського (намісницького) поділу Львівської єпархії в період, коли драматичне протистояння між вірними й духовенством одного обряду, але різної еклезіальної орієнтації, призвело до юрисдикційних розмежувань у колись єдиній Руській митрополії. Поява в границях однієї єпархії адміністративних утворень, що підпорядковувалися представителеві іншої Церкви, означала часткову легітимізацію перед світською й духовною владою тих груп населення,

котрі змінювали свою конфесійну принадлежність. Дослідження цих процесів допоможе в перспективі відповісти на питання про те, наскільки територіальне розмежування в Київській православній та унійній митрополіях на рівні намісництв і парафій змінили культурне й релігійне обличчя українського етносу в побережстейську добу, витворили його регіональну варіантівність і позначилися на формуванні модерної української нації.

Прикладом такої юрисдикційної амбівалентності Руської церкви є Львівська епархія, котра, як уважали досі¹, до 1700 р. була всуціль православною. З'ясувалося, що в XVII ст. протягом кількох десятиліть одна з її протопопій – Шаргородська, – вийшовши з підпорядкування місцевого владики, визнавала духовну владу київського митрополита, з'єднаного з Римом. На жаль, цей факт залишився непоміченим в українській, польській та російській історіографії. Якщо Шаргородська унійна protopopія^{*} й згадується в окремих публікаціях, то, як правило, в дискурсі “арифметики смерті” (якою й донині послуговуються чимало дослідників в Україні та за її межами, використовуючи окремі факти чи події з церковної історії для доведення своїх сумнівної вартості “теорій” і постулатів, що мають виразно ідеологічне забарвлення) або ж, на маргінесі, в контексті вивчення організаційної структури Київської церкви. Виникнення іншоконфесійної територіальної одиниці в канонічних межах Львівської епархії з православної перспективи підважувала її моноконфесійний статус у XVII ст., сакралізований кількома поколіннями істориків. Натомість для греко-католиків розправа козаків з місцевим уніатським духовенством не розглядалась як гідний уваги епізод в і без того суперечливій історії унії, адже доводилося б відповісти на такі дражливі для них питання, як ставлення до Унійної церкви козацтва, використання права патронату для територіального поширення унії та визнання її локального характеру. Тому й не дивно, що православна історіографія² не внесла цей епізод до реєстру “здобутків” православ’я у протистоянні з “відступниками”-уніатами. Не акцентували свою увагу на шаргородських подіях і греко-католицькі автори³.

¹ Показовими в цьому плані є узагальнюючі праці представників різних історіографічних шкіл, які наголошують на моноконфесійному статусі Львівської епархії впродовж усього XVII ст.: *Великий А. Г.* З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану: У 9 т. Рим; Львів, 1999. Т. IV: XVI–XVII ст. С. 175–179; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. Київ, 1998. Т. 2. С. 115–118; *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. Філяделфія, 1954. С. 328–334; *Макарій [Булгаков].* История Русской церкви. Москва, 1996. Кн. 6. С. 162–164, 204–206, 223, 253–257; *Рудович І.* Коротка історія Галицько-Львівської епархії. (На основі грецьких же рельєфів і інших новітніх підручників). Жовква, 1902; *Його ж.* Унія в Львівській епархії. Львівъ, 1900; *Атманн А. М. Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi.* Torino, 1948. Р. 261–265; *Biernowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Kraków, 1969. Т. 2: Wieki XVI–XVIII. S. 794–795; *Jobert A.* De Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté 1517–1648. Paris, 1974. Р. 347–348; *Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der Altesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, 1880. Т. 2: Von der Wiederherrschung der Union mit Rom bis auf die Gegenwart (1596–1879). С. 77–108, 336–341; *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis (Eius historia et iuridica forma). Вид. 2-е. Romae, 1960. Р. 61–66.

^{*} У статті для окреслення церковної адміністративно-територіальної одиниці, що охоплювала кілька десят парафій на чолі зі священиком, який призначався єпископом, переважно вживатимемо термін “протопопія”, оскільки саме ця номінація переважає у виявленіх нами джерелах, у той час як інші назви – деканат і намісництво, використовуються лише принагідно.

² Прикладом такого підходу є праця: *Власовський І.* Нарис історії... Т. 2. С. 32–33.

³ Див., зокрема: *Лужницький Г.* Українська Церква... С. 332–334.

Шаргород як унійний осередок на Поділлі початково привернув увагу регіонального дослідницького центру в Кам'янці-Подільському⁴. Місцеві науковці виявили й опублікували кілька документів, дотичних до цієї проблематики, та відтворили перебіг протистояння, датуючи його близько 1620 р. У руслі тогочасної православної історіографії, вони припустили, що це внутрішній конфлікт усередині місцевої громади або ж спроби поширення на Поділлі унії чи навіть соціанства⁵. Про події в Шаргороді згадав також і Стефан Голубев, представник київської церковно-історичної школи, в одній зі своїх численних розвідок з історії Київської митрополії могилянської доби⁶.

Традиції православного поділезнавства виразно простежуються і в працях сучасних дослідників з Кам'янця-Подільського – о. Володимира Ровінського та о. Олексія Миханчука. У своєму поверховому й конфесійно тенденційному нарисі, що опирається переважно на літературу XIX ст., вони навели зміст пастирського послання львівського владики Єремії (Тисаровського) до шаргородських міщан, промовисто наголошуючи на його ключовій ролі в нібито наверненні “уніатських зрадників матері Православної Церкви”, завдяки чому, на їхню думку, “зерно унії, кинуте на Подільську землю, в XVII ст. не принесло плоду”⁷.

В останні роки, у зв’язку з помітним розвитком уніознавства в Україні, зацікавлення Шаргородською протопопією зросло, однак далі принагідних ремарок у кількох публікаціях ніхто з дослідників вперед не просунувся. Зокрема, київський науковець Михайло Довбищенко на підставі нічим не обґрунтованых здогадок стверджує, що тогочасний Шаргородський унійний деканат підпорядковувався луцько-остrozькому єпископові, та помилково відносить “розгром козаками”⁸ цього деканату й убивство місцевого декана о. Матвія до 1622 р. У свою чергу, відомий польський фахівець з історії Східної Церкви в Речі Посполитій Тереза Хинчевська-Геннель, згадуючи Шаргородський унійний деканат, акцентує увагу на загальний атмостефі переслідувань з боку православних, в якій перебували уніати протягом XVII ст.⁹

⁴ Основні напрями наукової діяльності цього осередку розкрито в: Земський Ю. С. Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920). Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. Київ, 1997; Кошель О. Між Церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). Київ; Кам'янець-Подільський, 1998.

⁵ Исторический очерк Львовской, Галицкой и Каменец-Подольской иерархии со времени присоединения Галиции к Польскому королевству. Исая Балабан (нареченный епископ) и Еремия Тиссаровский, епископ львовский, галицкий и каменец-подольский // Прибавление к “Подольским епархиальным ведомостям”. Каменец-Подольск, 1885. № 46. С. 923, 925–927; С[ецинский] Е. Церковно-иерархическая отношения Подолія кім Київської і Галицької митрополіямъ (Історический очерк) // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). Неофициальная часть. Каменец-Подольск, 1899. № 46. 13 ноября. С. 1109; Шаргородский монастырь // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольск, 1890–1891. Вып. 5. С. 411.

⁶ Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской Церкви // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. Київ, 1891. Кн. 5. С. 213.

⁷ Ровінський В., Миханчук О. Православіє на Подолії. Історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 42–43, 46.

⁸ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Київ, 2001. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко (далі – Документи до історії унії на Волині і Київщині). С. 13, 27.

⁹ Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. Львів, 1996. С. 87–130 (разом з дискусією).

Використані нами нечисленні, однак змістовні й інформаційно насычені джерела (переважно опубліковані) дають змогу розглянути події, пов'язані з фундацією та подальшим існуванням на Поділлі Шаргородської унійної протопопії, в значно ширшому контексті. Йдеться про реакцію львівського православного єпископа на появу уніатського анклаву на його канонічній території, правові підстави функціонування протопопії та роль у її становленні магнатів Замойських, хронологічне відтворення кривавих подій у Шаргороді 1621 року за участю козацтва, духовний зв'язок місцевих уніатів з київським митрополитом Йосифом (Веляміном Рутським, 1613–1637), а також адміністративно-територіальний статус Шаргородської протопопії в межах Львівської єпархії.

У нашому розпорядженні переважно документи епістолярного жанру: пастирське послання Єремії (Тисаровського) до шаргородських міщан з 1618 р.¹⁰, привілей Томаша Замойського від 3 серпня 1621 р. (про звільнення шаргородських уніатів від міських повинностей і підпорядкування їх місцевому протопопові)¹¹, постанова духовного суду в справі конфлікту між шаргородськими священиками від 21 листопада 1622 р.¹², листи Йосифа (Рутського): до езуїта о. Георгія Маєра, ректора Віденської духовної колегії (Вільно, 25 червня 1622 р.)¹³, до студентів Грецької колегії в Римі (Новгородок, 8 листопада 1622 р.)¹⁴, до київського воєводи Томаша Замойського від 29 (19) березня 1626 р.¹⁵, свідчення

¹⁰ Документ було виявлено в серпні 1869 р. в архіві церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Слобода Шаргородська Могилівського повіту, під час візитації парафії подільським православним єпископом Леонієм, який передав знахідку до бібліотеки Духовної семінарії в Кам'янці-Подільському. Подальша доля грамоти невідома. Згадане послання Єремії (Тисаровського) з помилковим датуванням (1681 р.) першими опубл.: *Лобатынский С. Іеремія Тиссаровский, єпископъ львовскій, галицкій и Каменецъ-Подольскій // ПЕВ. Отдел второй, неофициальный. 1872. № 23. 1 декабря. С. 811–812; Іеремія Тиссаровский, єпископъ Львовскій и екзархъ // Литовские епархиальные ведомости. Вильно, 1878. № 14. С. 111.* Послання 1618 року частково цитують, згадують або ж покликаються на нього: *Исторический очерк Львовской, Галицкой и Каменец-Подольской иерархии... С. 923, 925–926.*

¹¹ Архів Юго-Западної Росії, издаваемый Временною комиссиєю для разбора древних актов, высочайше учрежденою при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Київ, 1894. Ч. VIII. Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. С. 51–52 (док. № XXX).

¹² Там само. Ч. 8. Т. 2. С. 53–54 (док. № XXXI).

¹³ Без початкового абзацу та з численними різночитаними лист опубл.: *Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской Церкви... С. 211–212.* Повне археографічне видання документа здійснено оо. василіанами у Римі: *De occisione Protopopae Szarogrodensis in odium fidei catholicae / / Epistolae Josephi Velamin Rutskyj, metropolitae kiovensis catholici (1613–1637) / Edit. T. Haluščynskyj, A. G. Welykyj. Romae, 1956. P. 72–73* (док. № 26). Див. також його повторну публікацію: *Monumenta Ukrainae historica* (далі – MUH) / Зібрав Андрей Шептицький, видав Йосиф (Сліпий). Romae, 1971. Vol. IX–X (1075–1623). P. 348–350 (док. № 286). Регестр: *Ibid. Romae, 1964. Vol. I (1075–1623). P. 324* (док. № 504).

¹⁴ *De Martyrio protopopae Szarogrodensis, de excidio Kioviensi, nec non de protectione Unionis Sanctae, et praecedentia Metropolitae (excerpta ex litteris Metropolitae contemporanea) // Epistolae Josephi Velamin Rutskyj... P. 78–80* (док. № 26). Опубл.: MUH. Vol. IX–X. P. 355–357 (док. № 290); реєстр: Документи до історії унії на Волині і Київщині. С. 362 (док. № 72); MUH. Vol. I. P. 336 (док. № 513).

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamojskich (далі – AGAD, AZ), sygn. 368, k. 1. Опубл. у: *Мицук Ю.* З епістолярної спадщини київського митрополита Йосифа (Рутського) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2001. Ч. 3. (У друці).

Рутського на канонічному процесі з беатифікації Йосафата (Кунцевича) у 1628 р.¹⁶ та реляція холмського єпископа Якова (Суші) з 1664 р. “*De laboribus unitorum*” (про шаргородських мучеників)¹⁷.

Юрисдикційна амбівалентність Львівської єпархії. Заснування Шаргородської унійної protopopії пов’язано з енергійною діяльністю Йосифа (Рутського)¹⁸, цього “агланта унії”, як назвав його один із пап. Рутський провадив активну місійну працю не лише на теренах, охоплених адміністративними структурами Унійної церкви, але й у землях, що традиційно вважалися вотчиною православних, – Волині й Кіївщині. Тому виглядає цілком логічним звернення його пастирських зусиль до сусіднього з Київською митрополичною єпархією владицтва, – Львівського, східна частина якого – Поділля (Кам’янецьке генеральне намісництво) – безпосередньо межувало з доменом Рутського. Унійний митрополит, уважаючи себе первоєпархом усієї Руської церкви, й свою практичну діяльність, природно, намагався пристосувати до цієї уніатської ментальності першої половини XVII ст., розглядаючи поширення “святого з’єднання” як відновлення законної юрисдикції предстоятеля Київської митрополії, втраченої над більшою частиною духовенства та вірних після 1596 р. (коли, згідно з тогочасною релігійною парадигмою, ряд владик зі своїми єпархіями, відмовивши йому в послухові, тим самим розірвали канонічну єдність Східної церкви в українсько-білоруських землях). Рутський виходив з того, що львівський єпископ, якому підпорядковувалася Шаргородська protopopія, належав до тієї самої Київської митрополії, престол якої обіймав він сам, і що, не визнаючи його своїм пастирем, він тим самим порушував право Церкви. Отже, Рутський у руслі цього унійного дискурсу мав моральне право й обов’язок пастиря відновлювати канонічний порядок у цій частині українсько-білоруської митрополії (інша річ, що такі уявлення не відповідали дійсності та що сам унійний митрополит в очах православних був “нелегальним” главою Церкви). Показово, що претензії своїх попередників на київській митрополічій катедрі до Львівської єпархії унійні архієпископи підтверджували кількаразовими номінаціями галицьких титулярних єпископів, що перебували в єдності з Римом. Як відомо, Іпатій (Потій) не визнав хіротонії нового львівського владики Єремії (Тисаровського, 1607–1641). Грамотою від 27 серпня 1608 р. він покликав його до духовного суду за “непослух”, називаючи при цьому єпископа своїм митрополичим намісником так само, як майже сто років перед тим

¹⁶ Attestatio Josephi Velamin Rutskyj, Metropolitae Kioviensis, de vita sanctitate Servi Dei Josaphat, Processui Polocensi an. 1628 adjuncta // Epistolae Josephi Velamin Rutskyj... P. 219 (док. № 108).

¹⁷ Amplissima relatio Ep. Jac. Susza, de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Berestensem (1596) et tempore belli Cosacici // Litterae episcoporum historiam Ukrainae illustrantes (1600–1900) / Edit. A. G. Welykyj. Romae, 1973. Vol. II: 1641–1664. P. 300, 304 (док. № 181). Див. також: *Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae*. Leopoli, 1862. P. 308.

¹⁸ Біографію Рутського та його пастирську діяльність досліджують: *Підручний П. П.* Два програмові писання Рутського: *Discursus i Programma Unionis* // Записки Чину Св. Василія Великого. Рим, 1974. Т. 15. С. 24–47; *Сенік С.* Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління. Матеріали Перших “Берестейських читань”. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р. Львів, 1995. С. 139–141 (див. також дискусію на с. 149–172); *Турук Ф.* Уніатський митрополит Рутський // Журнал Міністерства народного просвіщення. Санкт-Петербург, 1916. Т. 62. Кн. 3. С. 128–166; *Хомін П.* Митрополит Йосиф Велямин Рутський // Богословія. Львів, 1923. Т. 1. С. 261–263; *Szegda M.* Działalność prawno-organizacyjna metropoli Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637). Warszawa, 1967; *Ejusd. Rutski Jan* // Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1991–1992. T. XXXIII. S. 256–260.

православний митрополит Макарій титулував першого львівської єпископа Макарія (Тучапського)¹⁹. Не домігшись зれчення Тисаровського, Іпатій (Потій) у 1611 р. призначив собі коад'ютора, віленського архімандрита Йосифа (Рутського), надавши йому титул єпископа галицького²⁰, і підкресливши тим самим нелегітимність православного львівського владики.

Саме з реалізацією Рутським своїх повноважень як єпископа галицького треба пов'язувати появу Шаргородської унійної протопопії. Цей титул, очевидно, був не лише символічним окресленням духовної влади унійного митрополита над усією Київською митрополією, але й продуманим кроком до практичної реалізації повноважень, наданих Рутському. У такий спосіб місцевого владику намагалися позбавити юрисдикції хоча б на певній території Львівської єпархії, створивши прецедент для наступної терitorіальної експансії унії. Джерела зафіксували кілька невдалих спроб Потія та Рутського опанувати львівську катедру. У травні 1604 р., коли перший з них, візитуючи Львів, намагався увійти в Святоюрівський собор, руські міщани не допустили його до катедри і “не віддали [інші] церкви для служіння хвали Божої”²¹, підтвердживши свій послух владиці Гедеонові (Балабану). Не мав успіху і приїзд до Львова Йосифа (Рутського) в 1615 р.²², – тоді місцеві православні міщани також не визнали його прав галицького титулярного єпископа.

На практиці застосувати свої повноваження Рутському, враховуючи антиуніатські настрої у Львівській єпархії (й особливо у Львові), було доволі складно, однак, за сприятливих обставин, унійний архіпастир сподівався, що йому вдастся навернути до Берестейського поєднання хоча б частину місцевого духовенства та вірних.

Унійні тенденції у Львівській єпархії першої половини XVII ст. досі залишаються не дослідженими²³. Назагал уважається, що владицтво стійко дотримувалося свого традиційного православного етосу, а його ієрархи виступали символом канонічності Православної церкви в Речі Посполитій у перші десятиліття після Берестейської унії 1596 року, будучи екзархами константинопольського патріарха за фактичної відсутності православного єпископату в українсько-блоруських землях. Між тим ряд свідчень вказують на сумнівність загально прийнятої дотепер тези про сuto православний характер Львівської

¹⁹ “На Галицкой [єпископії] бывали первъй только намѣстники и протопопы, отъ арцыбискупа [...] даваные, а отъ митрополита Киевскаго и Галицкаго наставляемые...”. Потій нагадує Тисаровському, що його попередники дали обітницю “завжды подъ зверхностью и подъ послушенствомъ митрополита Киевскаго и Галицкаго, яко пана и паstryя своего, быти и ему подлегати” (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссию. Санкт-Петербург, 1851. Т. 4: 1588–1632. С. 263–264 [док. № 176]).

²⁰ Великий А. Г. З літопису християнської України... Т. IV. С. 198; Рудовичъ I. Коротка історія Галицько-львівської єпархіи... С. 35.

²¹ Див. лист митрополита до українців Львова від 22 травня 1604 р. із закликом визнати його своїм архіпастирем та соборне послання з цього приводу львівського протопопа Г. Негребецького і крилошан від 5 червня того ж року (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (Х – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. С. 180–181, 183–184 [док. № 129, 131]). Візит Іпатія (Потія) до Львова в 1604 р. описують також: Рудовичъ I. Унія въ Львовской єпархии. С. 10; Stasiw M. Metropolia Haliciensis... Р. 63.

²² Макарий [Булгаков]. История Русской церкви. Кн. 6. С. 254.

²³ Приємним винятком є розвідка Атанасія Великого з публікацією низки документів, дотичних “унії” Єремії (Тисаровського): Welkyj A. G. Prima unio eparchiae leopoliensis (an. 1607) // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Romae, 1953. Vol. VII. Fasc. 4. P. 553–567.

епархії в цей період. Попри гідні подиву пастирські зусилля місцевих владик²⁴, спрямовані на збереження традиційної віри, ідеї відновлення сопричастя з Римом, підкріплені адміністративним ресурсом польської шляхти й королівської влади, таки почали проникати в українське поспільство Галичини і Поділля.

Як припускає о. Іван Рудович, симпатії до унії виявляли православні монахи монастиря Св. Юра у Львові; саме на їхнє запрошення Іпатій (Потій) у 1604 р. мав би відвідати обитель²⁵. Вражуючу звістку про перехід цілої православної парафії поблизу Львова (де оо. домініканці, яким належало село, домоглися того, що “попи разом з селянами приедналися до унії”) під юрисдикцію київського митрополита знаходимо в реляції апостольського нунція у Польщі Косми де Торреса (1621–1622)²⁶. Цим поселенням з вірними уніатами, назву якого нунцій опустив, могло бути одне з п’яти сіл, подарованих у різний час домініканському монастиреві Божого Тіла у Львові, – Зарудці, Зашків, Костіїв, Кротошин чи Устковичі²⁷. У більшості з них латинські ченці збудували костели й заснували римо-католицькі парафії, де домініканці здійснювали душпастирство в дусі прозелітузму²⁸. З метою навернення до католицизму місцевого українського населення, вони активно використовували право патронату, адже львівські домінікані були колятарами православних церков у згаданих селах.

Інший випадок переведення на унію православних парафій у Львівській епархії з допомогою чи з ініціативи польської шляхти зафіксовано в маєтностях Єлизавети Сенявської, старостини ратенської. Перед 1629 р. у селах Лука та Прокопів, розташованих на Дністрі (Галицька земля Руського воєводства), за намовою езуїтів Є. Сенявська низкою заходів намагалася прихилити до єдності з Римською Апостольською столицею місцевих руських парохів. Платою за зміну юрисдикційної принадлежності православного кліру в даному разі були багаті пожертви священикам, вотивні записи на їхні храми зі щедрими земельними наданнями²⁹. Як свідчить життєпис щляхтянки, вона заохочувала українське духовенство до участі в латинських процесіях Божого Тіла (до речі, проти цього рішуче виступали Отці Берестейської унії у відомих “Артикулах”³⁰) та, за неперевіреними даними,

²⁴ Рудович І. Унія въ Львовской епархии. С. 10.

²⁵ Кметь В. “Життєписи львівських єпископів грецького обряду” – пам’ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. T. IV. S. 65–92.

²⁶ Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1968. С. 41 (док. № 21). Див. також: Relacje nunciuszow apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin; Poznań, 1864. Т. II. S. 155–156.

²⁷ Села Зашків, Костіїв і Кротошин монастиреві Божого Тіла у Львові були надані опольським князем Володиславом у 1377 р. Устковичі стали власністю оо. домініканів у 1395 р., а Зарудці – у 1411 р. Дарчі грамоти підтвердженні королем Яном Казимиром у 1649 р., натомість границі маєтків монастиря усталені Стефаном Баторієм у 1578 р. (Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Каталог склади і підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружацький. Київ, 1972. С. 293, 335–336, 439 (док. № 596, 682, 881); Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku. Lublin, 1986. S. 304).

²⁸ Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej... S. 305.

²⁹ Рудович І. Унія въ Львовской епархии. С. 10–12.

³⁰ Артикули, що належать до з’єднення з Римською Церквою // Dokumenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum (1590–1600) / Edit. A. G. Welykyj. Romae, 1970. P. 61–75 (док. № 41–42). Всебічне обговорення “Артикулів” можна знайти в: Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріарх і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С. 291–297.

навіть вдавалася до усунення з парафій, колятором яких була, тих душпастирів, котрі засуджували події 1596 р.

Приклади переходу на унію духовенства й мирян у Галичині все ж були поодинокими і тому розглядалися як надзвичайні випадки, що контрастували із загальним наставленням ієпархії, церковних братств, кліру й загалу вірних, яких разило відкрите втручання в руські релігійні справи польської шляхти та римо-католицького єпископату з його політикою прозелітузму навіть щодо уніатів. Це відкрито визнав і львівський латинський архієпископ Ян Прухніцький. У своїй реляції до Риму в 1622 р. він запропонував Конгрегації поширення унії навернути усіх русинів у латинство. Його звіт підтверджує загальні тенденції розвитку релігійного життя в Львівській єпархії: “Унія прищеплюється погано”, “уніатів [...] дуже мало; зате безмежно велике число дизунітів, котрі вперто дотримуються своєї схизми. З духовенства переходят [на унію] небагато осіб: ще менше з простолюдинів, але й на тих, хто прийняв унію, не можна покластися вповні”³¹.

Унійні тенденції у Львівській єпархії були інституціалізовані лише на Поділлі, де низка суб’єктивних факторів призвела до появи з’єднаної з Римом Шаргородської протопопії. Вагомим чинником у запровадженні тут унії стала політика власників Шаргородського маєткового ключа й водночас коляторів українських храмів на його території.

Залучення королівської влади та польської й руської шляхти (котра володіла т. зв. “правом подавання”) до вирішення релігійних проблем було звичним явищем для тогочасних конфесійних реалій Речі Посполитої. Унійна Церква, як і Православна, широко використовувала адміністративний ресурс великих земельно-маєткових комплексів для поширення й зміцнення своєї духовної влади в тому чи іншому регіоні. Яскравий приклад цьому – виникнення т. зв. “приватних” деканатів у місцевостях, де проживали вірні двох східних обрядів і де шляхта виявляла бажання підтримати один з них. У такому разі декану підпорядковували всіх парохів на території маєтку, в межах якого і поставав “приватний деканат”³². Протягом XVII ст. було фундовано ряд адміністративно-церковних округів, що збігалися з границями приватних володінь шляхти чи Католицької церкви. У Перемишльській єпархії так постав Мушинський деканат, який підтримували краківські латинські єпископи, тогочасні патрони більшості поселень Мушинського маєткового ключа³³, та Олешицький деканат (у 1674 р.), що перебував під контролем Миколая Сенявського. Аналогічні унійні деканати з’явилися в Луцькій єпархії (Дубенський, Корецький і Шумський); вони охоплювали маєтності лише одного власника-магната (князів Заславських та Анни Острозької)³⁴.

На Шаргородщині ктитором Унійної церкви виступив польський магнат Томаш Замойський, син Яна Замойського (1542–1605)³⁵, визначного політичного діяча Речі Посполитої, який тривалий час обіймав посади коронного канцлера і великого коронного

³¹ Цит. за: *Шмурло Е.* Римская курия на русском православном Востоке в 1609–1654 годах. Прага, 1928. С. 32.

³² Dylągowa H. Dzieje Unii Brzeskiej. Warszawa; Olsztyn, 1996. S. 31–32.

³³ Stępień S. Eparchii przemyskiej droga do unii ze Stolicą Apostolską // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze (далі – WZU). Warszawa, 1997. T. 4–5. S. 146.

³⁴ Документи до історії унії на Волині і Київщині. С. 60–61; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. S. 917–918.

³⁵ Див. про нього: Tarnawski A. Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572–1605). Lwów, 1935; Spieralski Z. Jan Zamojski. Warszawa, 1989.

гетьмана. Саме йому Шаргородська protopопія (як, зрештою, і Шаргородський маєтковий ключ) завдячувала своєю появою як територіальна одиниця на адміністративній карті Кам'янецького православного намісництва. В останній чверті XVI ст. Я. Замойський ініціював колонізацію цієї малолюдної південно-східної частини Поділля і в 1579 р. домігся привілею на локацію Шаргорода (місто назване в честь Флоріана Шарого, напівлегендарного засновника роду Замойських). Реальне заселення міста як укріпленого пункту, що фактично межував з Диким Полем, розпочалося 1585 року, і невдовзі воно отримало новий привілей з численними пільгами для торгівлі. На зламі XVI–XVII ст. Шаргород розвивався надзвичайно динамічно, незважаючи на численні татарські набіги та козацькі облоги (наприклад, 1595 року)³⁶. Станом на 1629 р. подимний реєстр Подільського воєводства нарахував тут 646 димів³⁷, тобто близько 4 тис. мешканців. Навіть у період Руїни місто було залюдненим: 1671 року німецький мандрівник Ульріх фон Вердум нарахував у ньому до 250 родин, зауваживши, що “тут поміж козаками живуть різні євреї, а також римо-католики”³⁸.

Економічне зростання міста, зумовлене господарською активністю його власника Я. Замойського та народною колонізацією краю³⁹, стимулювало демографічний розвиток поселення, одним із наслідків якого було його інтенсивне заселення вихідцями з інших земель, переважно латинниками. Як наслідок, уже на початку XVII ст. у Шаргороді, як уважають⁴⁰, переважали католики, і наприкінці XVI ст. тут з’явилася велика латинська парафія з багатими бенефіціями, до яких належало, зокрема, с. Княжа Лука (Плебанівка) у Шаргородському ключі⁴¹.

Запровадження унії в Шаргороді та її ймовірне поширення в регіоні. Перебуваючи в той час у меншості, українська православна громада міста не була, очевидно, ініціатором переходу на унію. Готовність визнати зверхність київського унійного митрополита виявило місцеве духовенство. Початковий етап запровадження тут унії відображені у листах та свідченнях Йосифа (Рутського), а також у пастирському посланні Єремії (Тисаровського). У сукупності вони подають таку фабулу подій.

Десь наприкінці 1616 – на початку 1617 рр. чотири шаргородські клірики – о. Андрій, о. Грабина, о. Ларіон Хоменко та о. Матвій (невідомо, чи з власної ініціативи, чи за намовою уніатів або й під примусом власника Шаргорода Т. Замойського)⁴² – розпочали навертати до єдності з Римом місцевих українців. Вірогідно, їхня місійна праця в місті та, можливо, в

³⁶ Грушевський М. Барське старство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. Львів, 1996. С. 114–115, 120, 222.

³⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 36 (Комісарський суд Подільського воєводства), оп. 1, спр. 2, арк. 4 зв.–5.

³⁸ Вердум У., фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське... / Перекл. і передм. І. Сварника // Жовтень. Львів, 1983. № 10. С. 91.

³⁹ Докладніше це питання розглянуто в: Крикун М. Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. Київ, 1985. № 5. С. 49–57.

⁴⁰ Сулковский И. Судьбы православия в Подолии в период унии // Труды Подольского церковно-историко-археологического общества. Каменец-Подольский, 1916. Вып. 12. С. 68.

⁴¹ Грушевський М. Барське старство... С. 33.

⁴² На самостійному виборі шаргородських священиків, що “вирішили наслідувати чистолюбивих пастирів Руської церкви, котрі прийняли унію”, наголошували навіть православні поділлєнавці XIX ст. (Шаргородський монастир... С. 411).

інших парафіях Шаргородської protопопії, мала певний успіх, спричинивши появу окремої, незалежної від львівського єпископа, уніатської громади. Цю спільноту складали, як припускаємо, вірні тих парафій, якими до того адміністрували новонавернені іереї, та частина мирян з інших шаргородських церков. На початковому етапі запровадження унії в Шаргороді з'єднане духовенство та вірні, швидше всього, ще не були інституційно об'єднані між собою.

Вихід з-під юрисдикції Єремії (Тисаровського) шаргородських священиків виявився несподіваним для Святоюрської катедри. Адже її владика ще взимку 1616–1617 рр. візитував православні парафії в подільських protопопіях, відвідавши в тому числі й Шаргород, де, між іншим, з його рук отримали іерейські свячення отці Андрій та Матвій (майбутні уніати), котрі склали львівському владиці присягу вірності й послуху⁴³. Тисаровський, стурбований релігійною ситуацією в регіоні, намагався запобігти подальшому поширенню унії. 30 вересня 1618 р. він видав окреме пастирське послання, адресуючи його тим “слакетнимъ паномъ мѣщаномъ шаргородскимъ”, котрі продовжували дотримуватися православного віровчення й визнавати його своїм єпископом. Одночасно послання звинувачувало чотирьох парохів-конвертитів (іх названо по імені) у порушенні присяги та нехтуванні Переданням Східної церкви: “Ижъ дошла до насъ вѣдомость, же священници шаргородстія [...] съ нѣкоторыми единомыслильными своими [...] непрестають крамолки всченать, и вамъ вѣрныемъ Богу и церкви его возмущать и колотить, новины вносять въ церковь Божію подайржанныя и давно одъ нее отятые и отверженные”⁴⁴. Відсутність у посланні безпосереднього покликання на унію в Шаргороді пояснюється тим, що Тисаровський все ще сподівався навернути відступників-парохів, намагаючись при цьому не спричинити широкого розголосу у своїй розлогій єпархії.

Львівський владика вимагав від шаргородців, щоб ті “ихъ яко подайржаныхъ въ церкве Божей и новые науки въ нее провожающихъ за поповъ у себе несмѣли мѣТЬ, а ни ихъ при церквѣ вашей держать а ни терпѣТЬ; а гды жъ що бы они дѣйствовали, то все не важно, ни благословенно, а ни священно”. Тисаровський також застерігав міщен: “Той, кто бы отъ нихъ що, а бо ихъ за поповъ пріймовалъ и важити смѣЛЬ, подъ такое же неблагословеніе, и отлученіе зо вѣдѣмъ домомъ своимъ подпадаетъ”⁴⁵.

На нашу думку, не мають рації В. Ровінський і О. Миханчук, котрі вважають, що після оприлюднення в Шаргороді пастирського послання Тисаровського “відступники від істинної віри” присягнули на вірність львівському єпископові⁴⁶. Як свідчать листи Йосифа (Рутського), їхнє твердження є умоглядним і не підтверджується жодним джерелом. Навпаки, після 1618 р. унія продовжувала розповсюджуватися в Шаргороді, а місцеве духовенство не тільки не зrekлося єдності з Римом, а й безпосередньо звернулося до тодішнього глави Унійної церкви Йосифа (Рутського) за підтримкою та благословенням. У 1620 р. двоє шаргородських душпастирів прибули до резиденції Рутського і “віддали послух від себе і всіх своїх співсвящеників”. Одного з них – о. Матвія, митрополит номінував protопопом⁴⁷.

⁴³ Лобатинский С. Іеремія Тисаровський, єпископъ львовскій, галицкій и Каменецъ-Подольскій. С. 811; Іеремія Тисаровський, єпископъ Львовскій и екзархъ. С. 111.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Ровінський В., Миханчук О. Православіє на Подолії... С. 46.

⁴⁷ MUH. Vol. IX-X. P. 349 (док. № 286).

Повернувшись у Шаргород, священики продовжували проповідувати серед місцевого люду. Виглядає на те, що унію тоді було запроваджено в більшості українських парафій міста⁴⁸. Протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії 1726–1727 і 1730–1733 років у Шаргороді зафіксували дві церкви в самому місті (Св. Михаїла Архангела і Св. Йоана Хрестителя) та три на передмісті (Різдва Пресвятої Богородиці, Святої Трійці та Св. Георгія Мученика на Гибалівці)⁴⁹. Припускаємо, в XVII ст. кількість церковних громад у Шаргороді могла доходити до шести. Принаїмні саме таке число українських священиків (чотири з них були уніатами, а два залишилися вірними львівському єпископові) перебувало в той час у місті. Okрім з'єднаного з Римом protопопа (від початків унії в Шаргороді й до своєї загибелі в серпні 1621 р. ним був о. Матвій, відразу після цього або в 1622 р. його місце посів о. Фома Рекшевський (*Reksciewski*), який обіймав цей уряд щонайдовше до 1624 р.; у 1626 р., правдоподібно, посаду шаргородського protопопа на невизначений термін отримав о. Андрій Копитинський), згадуються також (1618 р.) о. Андрій (може йдеться про того самого Копитинського?), о. Грабина та о. Ларіон Хоменко. Натомість з православних парохів у тогочасному Шаргороді душпастирювали о. Кукол (Куколь) та о. Григорій Новоміський⁵⁰, котрі, цілком можливо, не визнавши зверхності кіївського унійного митрополита, залишили за собою й парафії, якими вони до того адміністрували, натомість уніатам дісталася решта церков (мабуть, чотири). Саме за таким принципом і відбувся конфесійний поділ у Шаргороді, що проходив не лише по межах парафій, а й між самими вірними, до числа яких належали й місцеві українські шляхтичі (джерела згадують одного з них – Петра Загорського).

Через брак документальних свідчень важко визначити ареал поширення унії на Шаргородщині. Можна тільки логічно припустити, що оскільки юрисдикцію Рутського визнав protопоп, то, згідно з тогочасною єпархією підлегlostі, до з'єднання могли приступити якщо не більшість, то значна частина парафій Шаргородської protопопії. Щоб з'ясувати терitorіальний вплив унії, необхідно встановити хоча б приблизні межі Шаргородського ключа, який, власне, і складав однайменну protопопію. Шаргородський маєтковий ключ утворився наприкінці XVI ст. із Карчмарівської волості, колишньої власності Кам'янецької римо-католицької дієцезії. 1578 року польський король надав згадану волость у пожиттєве володіння Я. Замойському, й через кілька років канцлер домігся дідичних прав на неї⁵¹. До складу Шаргородського ключа ввішли села Білів (Білина), Виросла, Галишів, Гальчинці, Жорнівка (Довгівці), Заклинці, Канчинці (Кавчинці), Каравачова, Лука, Каришків (на південь від Копайгорода), Княжа Лука, Карчмарівці (Кацмазів),

⁴⁸ Щодо кількості українських церков у Шаргороді в першій третині XVII ст., то нами було взято до уваги інформацію німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який у своему “Щоденнику” занотував у місті чотири церкви – одну муровану та три дерев'яніх, “усі грецької релігії” (Вердум У., фон. Щоденник подорожні... С. 91). Див. також видання “Щоденника” мовою оригіналу та в перекладі англійською: Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594. Littleton (Colo.), 1975. P. 74–78; Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Halle, 1866. S. 203–206.

⁴⁹ Національний музей у Львові, відділ рукописів та стародруків (далі – НМЛ), Ркл–11, арк. 341 зв.–342.

⁵⁰ Лобатинский С. Іеремія Тиссаровський, єпископъ львовскій, галицкій и Каменецъ-Подольскій. С. 811–812; АЮЗР. Ч. VIII. Т. 2. С. 53–54 (док. № XXXI); AGAD, AZ, sygn. 368, k. 1.

⁵¹ Грушевський М. Барське старство... С. 118–119.

Кунатківці, Лозова, Лука, Мовчани, Мольбушка, Пасенків (Пасенки), Перепильчинці, Попівці, Степанівці, Чоропова (Топорова), Яришків⁵².

Співставимо тепер цю номенклатуру поселень з відомими нам даними. Під 1670–1671 і 1674 рр. у книзі рукоположених Львівської єпархії⁵³ подано записи про висвячення парохів до парафіяльних храмів у с. Білій, Каришкові та Шаргороді⁵⁴. Ті ж поселення значаться у складі Шаргородського намісництва і в найраніших протоколах генеральних візитацій Львівської єпархії 1726–1727 і 1730–1733 років. Згідно з цим джерелом, у парафіях Шаргородського намісництва, окрім самого Шаргорода, діяло 36 храмів⁵⁵. Враховуючи відносну сталість адміністративних структур Православної церкви на Поділлі, можемо ствердити, що й у XVII ст. більшість з них належала до Шаргородської унійної protopopії. Отже, в першій третині XVII ст. в її межах могло опинитися від 20 до 40 поселень, що творили достатньо обширний за територією та багатолюдний уніатський анклав, який впливав на релігійну ситуацію в регіоні, зокрема у переважно православних Київському та Брацлавському воєводствах.

Ерекційна грамота Томаша Замойського 1622 року. Міжконфесійні стосунки на Шаргородщині. Про перші кроки Т. Замойського, які заохочували унійний рух, що зародився в Шаргороді, нам нічого невідомо. Загальне уявлення про матеріальну й моральну підтримку Т. Замойським місцевих уніатів та прерогативи, надані з'єднаному з Римом духовенству Шаргородської protopopії, дає його привілей від 3 серпня 1622 р. Ерекційна грамота гарантувала його підданим “ласку й оборону панську”, з огляду на прийняття їх до спільноти “святого католицького обряду”. Т. Замойський звільняв міщан, що визнали зверхність папи римського (фактично йшлося про всю уніатську громаду міста) від “усіляких податків, повинностей і міських тягарів”. Задля піднесення гідності й соціального статусу protopopа, йому надавалися земельні угіддя за містом “на посіви”. Усі парафіяльні датки й добровільні пожертви, устійнені звичаєвим правом, також йшли на потреби protopopа та інших підлеглих йому парохів; при цьому згадувалося про “перешкоди”, які вони мали “від попів схизматиків в доходах і пожитках церковних”⁵⁶. Окрім того, уніатське духовенство Шаргородщини могло розраховувати на оплати вірних “з доброї волі”, згідно з тогочасною церковною практикою. Йдеться, очевидно, про основний тоді для мирян церковний податок – т. зв. *проскурне*, котрий у Шаргороді збирався священиками на різдвяній великомісничості свята та “по коляді на Богоявлення” грошима або натурою, “ходячи з молитвами від хати до хати”. Духовенство, як свідчить ухвала

⁵² Там само. С. 35–37, 123.

⁵³ Метрику рукоположених священиків Львівської єпархії як історичне джерело вперше використав у своїх дослідженнях: *Бабій Ю. Я.* Вістки про священиків Войниловського намісництва в 1667–1708 рр. // Нива. Львів, 1938. Ч. 10. С. 372–374; *Його ж.* Вістки про священиків Долинщини та Калушини в т. зв. Метриці рукоположених Єпископа Йосифа Шумлянського // Там само. Ч. 7–8. С. 263–270.

⁵⁴ НМЛ, Ркл-89, с. 13, 16.

⁵⁵ Містечка Красне Нове і Красне Старе, Мурафа (дві парафії), Мурафа Стара, села Бахни (Рахни), Березівка, Біляни, Борівка, Василівка (Васильківка), Володіївці, Григорчинці, Дерепчин, Довгівці, Дяківка, Івашківці, Каришків, Качмарів, Кипіївка, Козинці, Конатівці, Копистерин, Куниче, Лозова, Лука, Мервинці, Мовчани, Неополітанка, Перепільчинці, Садківці, Следі (Следівка), Тилілинці, Тимонівка, Хоменки, Черемошна, Шпиків (НМЛ, Ркл-11, арк. 339 зв.–344 зв., 407 зв.–408 зв., 412–413).

⁵⁶ АЮЗР. Ч. VIII. Т. 2. С. 51–52 (док. № XXX).

протопресвітерського суду 1622 року, отримувало також “середопостні, передвеликодні та великодні доходи”⁵⁷. Для відправи богослужень та уділення Св. Тайн постарчали миряни (братства) парохам літургічне вино, свічки, деревнє вугілля й ладан.

Своїм привілеєм Т. Замойський, опираючись на право патронату, переводив усіх мешканців Шаргорода, котрі сповідували католицьку віру східного обряду, під юрисдикцію місцевого намісника (протопопа) з наданням йому прерогатив чинити духовний суд і адміністративних повноважень над українським кліром. Окрім храмів і церковних бенефіцій, уніатам передавалися “звичайним трибом” також “школи з дяками”, причому православних застерігали не фундувати “на шкоду отцям уніатам” парафіяльних школ там, де їх до того часу не було. У грамоті за протопопом застережено право “боронити [вірних] від усіляких кривд”, яких вони могли зазнати від “неспокійних людей” (йшлося про православних і, особливо, козаків).

Ми вже з’ясували, що на унію перейшли чотири з шести тодішніх шаргородських парохів, однак щодо конфесійної приналежності мирян відомостей немає. Матеріали судового процесу між духовними отцями обох юрисдикцій у Шаргороді, який відбувався наприкінці листопада 1622 р., засвідчують участь православних у засіданні очолюваного уніатом духовного протопресвітерського суду, в якому був задіяний і місцевий латинський плебан. Це опосередковано доводить, що вони формально визнавали адміністративні повноваження уніатського протопопа Шаргороду, хоча в духовних справах зверталися, очевидно, до кам’янецького православного намісника або й самого львівського владики.

Предметом розгляду протопресвітерського суду в Шаргороді була скарга уніатського духовенства на православних кліриків “попа Кукола і Григора Новоміського” з приводу неправного, як уважали уніати, побирання цими священиками грошових і натуральних оплат від парафіян, котрі нібито належали до з’єднаних парафій. Як з’ясувалося на суді, православні отці навіть після запровадження унії в Шаргороді не тільки продовжували виконували душпастирські обов’язки в своїх парафіях, але й “на вимогу посполитих людей, які до нас утікали”, обслуговували духовні потреби тих вірних в уніатських парафіях, котрі відмовлялися приймати Святі Тайни від з’єднаного духовенства й тим паче хрестити своїх дітей і хоронити померлих родичів у католицьких святинах міста⁵⁸. З’єднані священики визнали на суді, що їм чиняться “великі кривди” та що вони “не мають належного виховання в тих церквах, в яких [ми] богослуження, як і вони (тобто православні. –I. C.), відправляємо”. У зізнанні шаргородських кліриків наводиться інтригуючий факт практикування в поліконфесійних регіонах почергового богослуження, а також спільногоВикористання храмів для відправлення релігійних треб і обрядів.

Щоб зрозуміти парадигму стосунків між уніатами та православними в Шаргородській протопопії, необхідно взяти до уваги ширший контекст тогочасного розвитку Східної церкви в українсько-білоруських землях. Сучасні дослідники одностайні в тому, що в перші побережстійські десятиліття на парафіяльному рівні відмінностей між уніатами та православними фактично не існувало – ні в літургійному житті (встановлено, що з’єднані священики в цей час послуговувалися майже виключно “грецькими” богослужбовими книгами), ні в релігійній культурі, де домінувала спільна традиція, ні в повсякденному побуті. Не впроваджувалися й доктричні “новини”, що виразно декларували відмінності між латинською та візантійською церковними традиціями (поминання папи римського,

⁵⁷ Там само. С. 53–54 (док. № XXXI).

⁵⁸ Там само.

введення “філіокве”, прийняття вчення про чистилище та рішень Тридентського собору); мало наголошувалось і на підлегlostі Римському престолові – достатнім свідченням цього вважалося вже саме визнання своїм пастирем місцевого унійного владики чи митрополита⁵⁹.

Тож немає нічого дивного в тому, що православні парохи в Шаргороді боронили свої права в уніатському духовному суді, і що в одних і тих самим українських храмах міста *lітургісало* і православне, і католицьке духовенство, а загал мирян звертався у духовних потребах до священиків обох еклезіальних орієнтацій, не зважаючи на конфесійні поділи.

Релігійна атмосфера в Шаргороді радикально змінилася після козацького погрому 1621 року, що відображене в рішеннях протопресвітерського суду. Світська влада міста почала практикувати більш жорстку дискримінацію православних, а місцева церковна адміністрація – політику ексклюзивізму. Покликаючись на відомий привілей Т. Замойського, уніати домоглися заборони для православного кліру отримувати пожертви від своїх парафіян, яких потрактовано як вірних З’єднаної церкви. Відтепер мирянам дозволялося хрестити дітей, брати шлюб та відправляти похорони лише в тих священиків, які підлягали шаргородській протопопові. Православному духовенству (як місцевому, так і прийшлому) було заборонено уділяти Святі Тайни в уніатських парафіях без відома тамтешніх отців. У разі непокори або приховування церковних прибутків, одержаних за справляння треб і обрядів у цих храмах, на таких священиків очікував присуд світської влади. Натомість “схизматики” з православних парафій мали право вільно відвідувати уніатські богослужіння. Якщо ж якийсь уніат-мирянин виявляв бажання брати участь у православній Літургії, то “схизматики” не могли прийняти його у свою громаду, і до такого вірного застосовували примус⁶⁰.

Шаргородська трагедія 1621 року та її наслідки. З відновленням у 1620 р. в Україні православної ієрархії в конфесійні справи під релігійними гаслами почало все активніше втручатися козацтво, вдало використовуючи при цьому свій мілітарний і політичний потенціал. Козаки послідовно дотримувалися постулату, що унія не є окремою Церквою

⁵⁹ Загальні тенденції розвитку української культури та внутрішнього життя Східної церкви в Речі Посполитій після Берестейської унії простежуються в низці праць, найважливішими з яких є: *Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх “Берестейських читань”*. Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р. Львів, 1996. С. 129–159 (разом з дискусією); *Галадза П. Літургічне питання і розвиток богослужіння напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих “Берестейських читань”*. Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р. Львів, 1997. С. 1–29; *Дмитриев М. В. Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.* Москва, 1996. Ч. 2: *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия событий. С. 87–121; Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви...* С. 55–66; *Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви...* С. 125–134; *Его же. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унієй 1596 г., верхами белорусского и украинского общества // Брестская уния 1596 г. ... Ч. 2. С. 59–86.*

⁶⁰ АЮЗР. Ч. VIII. Т. 2. С. 54 (док. № XXXI).

чи релігійним рухом, а польською інтригою, “засобом нищення Православної Церкви, що відповідало традиціям православного думання кінця XVI – перших десятиліть XVII ст.”⁶¹

З появою православного єпископату на чолі з митрополитом Йовом (Борецьким) Запорізька Січ наполегливо шукала спосіб його легітимізації. Козацьке посольство в березні 1621 р. домагалося від короля ліквідації унії, повернення православним церков і посіlostей та королівського потвердження свяченъ, здійснених патріархом Теофаном⁶². Відомо, що на зустрічі запорожців із митрополитом Йовом (Борецьким, 1620–1631) слуцький протопоп Андрій Мужиловський розповів провідникам Війська Запорізького про “жалі” Віленського братства на уніатів, котрі братчиків “жорстоко переслідують”, та повідомив гнітуючу вістку про організовану дискредитацію руських владик у Речі Посполитій, котрих офіційно звинуватили в шпигунстві на користь Отоманської Порти⁶³. Відомо, що в травні 1621 р. гетьман Яків Нерода (Бородавка) виступив з гострим листом-протестом проти переслідування православних, який, однак, не викликав політичний резонанс серед загалу козацтва. У червні того ж року козацька рада спорядила до Варшави чергове посолство на захист “грецької віри”, в якому брав участь і православний єпископ Йосиф (Курцевич).

На тлі загострення релігійної ситуації в Україні та під впливом вісток про утиски православних, Військо Запорізьке вирушило у молдавський похід “до Дністра” проти турків. Один з козацьких загонів, який проходив поблизу Шаргороду, очолював брат тодішнього запорізького гетьмана Яцька Нероди (Бородавки) (1619–1621, 1622) – Білобородько⁶⁴. Козаки ввійшли у Шаргород ще до Хотинської битви, прямуючи після наради в урочищі Суха Діброва, що відбулася 17 червня 1621 р., на з’єднання з польською армією Кароля Ходкевича поблизу Хотина. У той час, напередодні зустрічі з коронними військами 24 серпня 1621 р.⁶⁵, Бородавку було скинуто з гетьманства й на його місце обрано Петра Конашевича-Сагайдачного. Натомість Рутський згадує Бородавку як діючого гетьмана. Отже, шаргородська трагедія сталася в цьому проміжку часу, а саме на празник Успіння Пресвятої Богородиці, 16–17 серпня 1621 р.; цю дату називає і Рутський в одному зі своїх листів.

На основі доступних нам джерел (на жаль, лише уніатського походження) спробуємо реконструювати перебіг подій, що викликали політичний резонанс у тогочасному суспільстві й мало не привели до ліквідації Шаргородської унійної протопопії. Православні

⁶¹ Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. Львів, 1996. С. 4–5.

⁶² Ширший контекст козацької політики щодо Берестейського поєднання представлений у: Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) // WZU. 1997. Т. 4–5. С. 92–104; Сенік С. Українська Церква в добу Хмельницького. Львів, 1994; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1997.

⁶³ Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дацкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 440; Його ж. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). Львів, 1993. Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. С. 311–312, 325–327.

⁶⁴ Нові дані про гетьмана, що ґрунтуються на архівних джерелах, наводить: Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). С. 435–442.

⁶⁵ Див. біографічну нотатку про гетьмана Бородавку в: Довідник з історії України. Вид. 2-е / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. Київ, 2001. С. 83, 1024–1025.

міщани, скориставшись тією обставиною, що неподалік знаходилися запорізькі козаки, “запросили” їх у своє місто. Козаки (“інструменти диявола”, як називає їх Рутський) увійшли в Шаргород уночі 16 серпня 1621 р. і напали на будинки священиків-уніатів. Їхнє майно пограбували, а самих парохів ув’язнили. У нападі, як свідчили його жертви, активну участь брали й місцеві міщани. Козацький ватажок, перед яким постали затримані отці, вимагав від них зрешення унії, погрожуючи вбивством. Однак душпастирі публічно зважились задекларувати свою унійну приналежність, виявивши мужність і стійкість у вірі; лише один з них перед загрозою смерті відступив від з’єднання. Не добившись “покаяння” від решти, Білобородко ударив протопопа о. Матвія шаблею, але той залишився живий, і тоді він наказав утопити отця в річці. Події розвивалися близькоично, тому ніхто в місті не зумів захистити священиків. Та наступного дня війт-православний, побоюючись подальшого загострення ситуації, зумів відбити в козаків полонених душпастирів, які, “поклавшись на ласку Провидіння”, залишили місто, врятувавши тим самим своє життя “від меча тиранів”. Щодо запорожців, то війт наказав їм негайно залишити межі Шаргорода. В одному з листів Йосиф (Рутський) не без вдоволення повідомляв, що на козаків, які вчинили цей злочин, відразу напав татарський загін, який перебував у 2–3 милях від Шаргорода, і розгромив їх: провідника запорожців було вбито, частину взято в полон, а решта врятувалася втечею. Як кару Господню сприйняли уніати й загибелель невдовзі після подій 16–17 серпня одного з міщан-зачинників погому ще напередодні екзекуції, влаштованої над організаторами “козацької ребелії”⁶⁶.

Отяминувшись від козацького свавілля, шаргородські уніати відправили до свого архіпастиря “одного старого священика [...], дуже бідного, оскільки був пограбований козаками”. Подолавши пішки близько 130 миль, він підтвердив їх непохитну віру в “Святу Унію на хвалу Божу” та відданість митрополитові⁶⁷. Беручи до уваги свідчення цього 70-літнього старця, навряд чи можна говорити про “розгром”⁶⁸ козаками в 1621 р. Шаргородської унійної протопопії. Виявлені нещодавно джерела також спростовують цю тезу. Як уже згадувалося, 1626 року черговим коад’ютором унійного митрополита з правами галицького єпископа став Рафаїл (Корсак), майбутній архіпастир Київської церкви (1637–1640)⁶⁹. Очевидно, саме з номінацією Корсака слід пов’язувати заходи Йосифа (Рутського) щодо призначення нового (на місце загиблого) шаргородського протопопа. Ще в 1624 р. митрополит домагався в Т. Замойського презенти для одного зі своїх висуванців – о. Андрія Копитинського (з листа Рутського до польського вельможі не зрозуміло, чи о. Андрій представляв групу священиків Ішаргородщини, чи походив з його оточення).

⁶⁶ De Martyrio protopopae Szarogrodensis, de excidio Kioviensi, nec non de protectione Unionis Sanctae, et praecedentia Metropolitae (excerpta ex litteris Metropolitae contemporanea) // MUH. Vol. IX–X. P. 356 (док. № 290).

⁶⁷ “Nunc iidem Popi, qui evaserunt gladios Tyrannorum, uno excepto, quem timor mortis apostatare fecit, miserant ad me unum sacerdotem seniculum, prope septuagenarium, qui in magna paupertate, omnia enim ipsorum a Cosacis direpta sunt, pedibus confecit 130 [...] milliaria [...]; hunc miserunt significando ista omnia, praeterea se esse se fore, Deo iuvante, constantes in Sancta Unione, ut habeam curam illorum” (De occisione Protopopae Szarogrodensis in odium fidei catholicae // Epistolae Josephi Velamin Rutskyj... Р. 72–73).

⁶⁸ Див., зокрема: Документи до історії унії на Волині і Київщині. С. 13.

⁶⁹ Біографічні відомості про нього подає: Великий А. Г. З літопису християнської України... Рим; Львів, 1999. Т. V: XVII ст. С. 86–95. І. Рудович помилково датує надання Корсакові титулу галицького єпископа “по 1629 р.” (Рудович І. Коротка історія Галицько-львівської єпархії... С. 36).

Цього разу плани архієрея не обмежувалися відновленням своєї юрисдикції лише в Шаргородській protopопії. Опираючись на цей уніатський анклав, він намагався охопити унію сусідні регіони, зокрема Краснянський маєтковий ключ (дідичем якого також був Т. Замойський), де, вірогідно, вже були прихильники Берестейського з'єднання. За сприянням польського магната, Рутський планував привернути місцевий клір і вірних до єдності з Римською Апостольською столицею. Для цього митрополит (можливо, за участю Корсака) здійснив адміністративно-територіальну реформу, об'єднавши Шаргородську й новофундовану Краснянську protopопії (за допомогу в організації якої він дякував Т. Замойському в листі від 16 березня 1626 р.) в єдиний унійний деканат і запропонувавши, відповідно, на декана спільногоКандидата – о. Андрія Копитинського. Примітно, що під час цих перетворень митрополит не зважав на єпархіальні граници та кордони воєводств (обидві protopопії належали до різних єпархій – відповідно Львівської та Київської, й охоплювали одночасно поселення в двох воєводствах – Брацлавському та Подільському). Однак реорганізація адміністративних структур Унійної церкви в цьому регіоні перебувала лише на початковому етапі. Рутський згадує про труднощі комунікації з місцевими уніатами та самим Т. Замойським; він “послав листа через непевного чоловіка, котрий віддав його ще менш певним людям, [...] нашим супротивникам (очевидно, йдеться про православних. – I. C.), а ті вчинили, що самі хотіли”⁷⁰.

Напевно, Рутському все ж вдалося стабілізувати ситуацію на Шаргородщині, утвердити владу унійного protopопа, а також, вірогідно, встановити свій контроль над Краснянською protopопією, де переважали православні. Про місійні здобутки Унійної Русі свідчить поява в титулатурі Рафайла (Корсака) хоч канонічно не потвердженого, однак від того не менш промовистого уточнення, – “єпископ галицький на Podilli (виділено нами. – I. C.), з русинів”. Уперше Корсака так величає (причому тричі) Конгрегація поширення віри в документах *Processu informativo super vita et moribus*, проведеного в лютому–квітні 1628 р. у зв’язку з номінацією Корсака каад’ютором Київської митрополії⁷¹. Про невипадковість такого найменування свідчить лист папського нунція у Речі Посполитій Антоніо Сантакроче (1627–1630) від 3 квітня того ж року⁷². Оскільки апостольські нунції належали до найпоінформованіших осіб про справи Східної церкви в Польсько-Литовській державі, то виглядає на те, що таке титулування відображає тогоджані конфесійні реалії і, зокрема, фактичну реалізацію Корсаком своєї юрисдикції (можливо, не безпосередньо, а через свого намісника) над певною територією подільської частини Львівської єпархії, – в даному разі над уніатськими парафіями Шаргородської та сусідньої з нею Краснянської protopопії. Ймовірно, галицькому титулярному єпископові підпорядковувалися й деякі інші церкви в цьому регіоні, що визнали верховенство єпископа Риму. За браком достовірних джерел, важко з певністю сказати, коли саме Краснянсько-Шаргородська унійна protopопія припинила своє існування. Мабуть, це сталося в 1632 р. або невдовзі після цього, в ході реалізації “*Pacta conventa*”, що визнали Львівське владицтво за православними (§ 5). Правда, в угоді передбачалося, що “для заспокоєння релігійних потреб кожному вільно [...] вдаватися до свого душпастиря, незалежно від границь єпархій”, однак на практиці цей пункт ігнорували обидві сторони⁷³.

⁷⁰ AGAD, AZ, sygn. 368, k. 1.

⁷¹ MUH. Vol. IX–X. P. 650–651, 654–655 (док. № 543, 547).

⁷² *Commendatur Coadiutor Metropoliae Kiovienensis Korsak. Varsovia, 3. IV. 1628 // Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850) / Edit. A. G. Welykyj. Romae, 1960. P. 306.*

⁷³ Великий А. Г. З літопису християнської України... Т. V. С. 62.

У 1641 р. серед учасників елекційного собору Львівської єпархії шаргородський протопоп у числі чотирьох православних намісників з Поділля не згадується⁷⁴, хоча це зовсім не свідчить, що він у той час ще був уніатом. Більше того, у своїй праці “*De laboribus unitorum*” (1664 р.) Яків (Суша) розповідав про шаргородських уніатів уже в минулому часі⁷⁵. Про те, що в третій четверті XVII ст. шаргородський протопоп підпорядковувався львівському владиці Йосифові (Шумлянському), доводять “Діяння” Львівського єпархіального собору 1669 року, в якому взяв участь православний намісник з Шаргорода о. Леонтій⁷⁶. Не став нормативним у другій половині XVII ст. і титул галицького єпископа, який зникає з реєстру “почестей” коад’юторів київських митрополитів.

Рецепція шаргородських подій в Україні. Про криваву розправу в Шаргороді 1621 року незабаром стало відомо в Україні та за її межами. За свідченнями Якова (Сушки), мученицька смерть протопопа о. Матвія спровокає глибоке враження на місцеве населення та отримала широкий резонанс у тогочасному суспільстві. Невдовзі після урочистого похорону о. Матвія на його могилі, як стверджує Суша, відбувалися чуда (гріб з тілом померлого так запався в землю, що не можна було навіть побачити дна). Очевидно, під враженнями цих чудесних об’явлень, а також стійкості у вірі о. Матвія перед обличчям смерті, почав формуватися культ шаргородського мученика, що міг поширитися не лише в унійних єпархіях, а й серед провідної верстви Речі Посполитої. На такі міркування наштовхує інформація Сушки про образ о. Матвія Шаргородського, що знаходився в покоях короля Владислава IV (1632–1648)⁷⁷.

Загроза існуванню Шаргородської унійної протопопії на Поділлі та розправа козаків над місцевим духовенством викликали стурбованість з’єднаної з Римом руської ієпархії. Так, полоцький архієпископ Йосафат (Кунцевич) скаржився в січня 1622 р. канцлерові Великого князівства Литовського Левові Сапєзі: “Їм (православним. – I. C.) можна уніатів топити, стинати [голови] [...] Минулого року козаки в Шаргороді відтяли [голову] протопопові за те, що був уніатом. А нам не дозволено боронитися ані шаблею, як їм, ані словом”⁷⁸.

Неочікувано для багатьох виявилася реакція представителя Унійної церкви Йосифа (Рутського). З одного боку, він публічно звинуватив Йова (Борецького) в підбурюванні козаків до погрому в Шаргороді, а з іншого, відчуваючи духовну радість за мучеництво протопопа о. Матвія та двох ієромонахів-уніатів, сприйняв цю вістку по-християнськи – як знак Божого благословення, що надихало на пошуки шляхів порозуміння з православними⁷⁹. Проте ті відмовилися взяти на себе моральну відповідальність за цей злочин, пославшись на відсутність достовірних відомостей. У полемічному трактаті

⁷⁴ Ровінський В., Миханчук О. Православіє на Подолії... С. 93.

⁷⁵ Amplissima relatio Ep. Jac. Susza, de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Berestensem (1596) et tempore belli Cosacici // Litterae episcoporum... Vol. II. P. 300 (док. № 181).

⁷⁶ НМЛ, Ркк-151, с. 24, 30.

⁷⁷ “Cum vero quodam in loco sepultus esset, tumulus ejus adeo in profundum descendit, ut in hiatu illo oculis fundus adspicere non posset. Imago hujus Presbyteri, apud Regem Serenissimum Vladislaum IV in conclavi ipso, honoris ergo, posita fuit” (Amplissima relatio Ep. Jac. Susza, de laboribus Unitorum... P. 304).

⁷⁸ “Więc im wolno Uniatów topić, ścinać [...]. Lata przeszłego Kozacy w Szarogrodzie protopopęścieli za to, że byli Uniti. A nam się nie godzi bronić ni lewem jako oni, ani prawem” (Цит. за: Żychiewicz T. Jozafat Kuncewicz. Kalwaria Zebrzydowska, 1986. S. 157–158).

⁷⁹ Epistolae Josephi Velamin Rutskyj... P. 79 (док. № 30).

“*Supplementum Synopsis*”, виданому в 1632 р. напередодні елекційного сейму, згадується про виступ Рутського, який у своїй промові, серед інших “жалів” з’єднаних, поряд із загибеллю Кунцевича, намісника Грековича і перемишльського монаха, називає також вбивство шаргородського протопопа⁸⁰.

Дещо пізніше, в середині 60-х років XVII ст., про історію Шаргородської унійної protopopії та її мученика дізналася римська курія⁸¹. Як видається, в подальшому цей сюжет не розвивався полемічним богослов’ям та агіографією Унійної церкви, тому шаргородські події й не трансформувалися в стійкий уніатський міф, який міг би сакралізувати присутність З’єднаної церкви на Правобережжі в XVIII ст. та наголосити на греко-католицькому статусі Поділля в минулому⁸².

Шаргородська protopopія як приклад конфесійних поділів України-Русі. Погром у Шаргороді призвів до загострення міжконфесійного протистояння в регіоні. Подібного драматизму набули антиуніатські виступи киян у березні 1610 р., події лютого 1618 року, коли було вбито митрополичого намісника, ігумена Видубицького монастиря о. Антонія (Грековича). У вересні 1622 р. у Києві, майже одночасно з подіями в Шаргороді, православні захопили Софіївський собор у часі Літургії, а присутніх там оо. василіан ув’язнили й вивезли на Запоріжжя⁸³.

Незважаючи на такий супротив, унія утвердилася і в деяких інших місцевостях. Як припускає М. Довбищенко, до з’єднання з Римом у кінці XVI – на початку XVII ст. могли приступити ряд парафій у Київському Поліссі, зокрема в Овручі (Заручайський монастир і церква), де уніати пропали до 1630 р., а також у маєтностях князя Яреми Вишневецького на Лівобережжі (дані з 1638 р.), хоча загалом Унійна церква тут не мала значної підтримки⁸⁴.

Юрисдикційна амбівалентність Шаргородської protopopії протягом першої третини XVII ст. не була чимось екстраординарним для тодішньої еклезіальної дійсності Східної церкви в українсько-білоруських землях Речі Посполитої. Вона дзеркально відображала релігійні процеси, що охопили різні верстви руського поспільства й дезорганізувала

⁸⁰ Православні заявили буквально таке: “Piąty uraz, którym się uraził xiądz Rutski, protopopy iakiegoś Szarogrodskiego czy utopienie, czy zamordowanie, – odpowiadamy na to, że tak tego nie wiemy, czy szarey, czy biały, czy iakie farby ten grod, bo żaden z nas znać y od porodzenia swego tam nie był, tak i protopopy tego nigdy nie widziliśmy y nie znali!” (*Supplementum Synopsis z Manifestatią y Revelatią // АЮЗР. 1887. Ч. I. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-руссцевъ съ католико-уніатами. С. 585, 589*). Виступ Рутського на сеймі згадують: Голубев С. Т. Материалы для истории западно-русской Церкви. С. 211; Макарий [Булгаков]. История Русской церкви. Кн. 6. С. 483–484.

⁸¹ *Amplissima relatio Ep. Jac. Susza, de laboribus Unitorum...* Р. 300, 304.

⁸² Можна було б сподіватися, що мученицька смерть о. Матвія Шаргородського знайде відображення в іконографії місцевих уніатських храмів XVIII ст. або ж у друкованих пам’ятках чи рукописних кодексах, які могли зберігатися в парафіяльних бібліотеках церков і василіанського монастиря в Шаргороді. Однак якихось помітних слідів артикуляції на Поділлі в пізніший період (йдеться про XVIII ст.) шаргородського міфу не виявлено (див.: *Wizyta Klasztoru Szarogrodckiego... 1748; Visitatio Monasterii seu Collegii Szarogrodensis... 1756 // Державний архів Тернопільської області, ф. 258 (Духовний собор Почаївської Успенської Лаври), оп. 3, спр. 1254, арк. 236–244 зв.; НМЛ, Ркл-11, арк. 341 зв.–342; Ркл-26, арк. 77–84 зв.*).

⁸³ Документи до історії унії на Волині і Київщині. С. 292–294, 298–299, 301–302.

⁸⁴ Там само. С. 316–317.

організаційну структуру Київської митрополії. Міжконфесійне протистояння призвело, зокрема, до територіального перерозподілу деканатів і навіть зміни границь єпархій. Негативним прикладом цього стала сама Львівська єпархія, яка впродовж XVII – початку XVIII ст. зазнала небачених досі радикальних змін у своєму адміністративно-територіальному устрої, поглинаючи уніатські парафії й деканати сусідніх єпархій й одночасно втігачуючи свої церкви, що визнали зверхність Римського Апостольського престолу. За даними реєстру катедратика 1680–1686 років, у той час під омофор львівського владики перейшли 26 церков Буського та 2 храми Мостецького намісництв Холмсько-Белзької єпархії⁸⁵. Інший список церков Львівської єпархії фіксує в її межах 8 парафій Олеського та 15 Збаразького намісництв Луцько-Острозької єпархії навіть у 1707–1708 рр.⁸⁶ Йосиф (Шумлянський) намагався захопити окремі парафії Перемишльської єпархії, котрі не бажали переходити на унію. Так, 1692 року з ініціативи української шляхти сіл Колбаевичі та Чайковичі місцеві парафії підпорядкувалися львівському владиці, який надіслав сюди своїх священиків з новими посвяченіми антимінсами, і лише в липні 1694 р. обидва поселення були повернуті Інокентію (Винницькому)⁸⁷. Одночасно відбувався і зворотній процес: 10 парафій Білокам'янецького намісництва в середині 90-х років XVII ст. опинилися в Холмській єпархії⁸⁸ і знову визнали Йосифа (Шумлянського) своїм пастирем лише після проголошення ним унії в 1700 р.⁸⁹

В інших українських єпархіях так само внаслідок поділів Київської церкви протягом XVII ст. відбувалася трансформація адміністративних структур. Відомий випадок, коли в другій половині того ж століття холмські уніатські єпископи управляли більш як 170 парафіями в 12 протопопіях Луцько-Острозької єпархії⁹⁰. Володимирські владики, скориставшись двовладдям у сусідній Луцькій єпархії, впродовж XVII ст. здійснювали свою юрисдикцію над Збаразьким і Кременецьким деканатами⁹¹.

Лише на початку XVIII ст. єпархіальні границі були вирівняні – шляхом передачі “трофейних” парафій чи цілих деканатів їхнім попереднім зверхникам. Так, луцький владика Діонісій (Жабокрицький) у 1703 р. повернув Левові (Шлюбичу-Заленському) як єпископові володимирсько-берестейському ряд парафій у Володимирському повіті, а також Локачську та Турійську протопопії, а Заленський, у свою чергу, віддав Жабокрицькому всі церкви в Луцькому і Кременецькому повітах⁹². Приблизно в той самий час холмсько-белзький владика Гедеон (Война-Оранський) під присягою заявив, що відмовляється від

⁸⁵ НМЛ, Ркл-157, арк. 5–5 зв.; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 201 (Львівська греко-католицька митрополича консисторія), оп. 4 б, спр. 205, арк. 74–74 зв.; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. S. 1039.

⁸⁶ Скочиліяс І. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владицтва Йосифа (Шумлянського) // Записки НТШ. Львів, 2000. Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. (У друці).

⁸⁷ Балик Б. І. Інокентій Іван Винницький, єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680–1700). Рим, 1978. С. 269–272, 363–365.

⁸⁸ Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej y Bełzskiej będących, a wiednosci Świętey z Kościolem Rzymskim zostających... 1696 // Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddział rękopisów, Akc. 2890, k. 24 v.–25.

⁸⁹ НМЛ, Ркл-144, арк. 10.

⁹⁰ Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej y Bełzskiej..., k. 19 v.–24.

⁹¹ Документи до історії унії на Волині і Київщині. С. 13–14.

⁹² *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. S. 861.

захоплених ним церков у Луцькому та Острозькому повітах, котрі традиційно належали Жабокрицькому; останній також запевнив, що не претендуватиме на парафії Войни-Оранського в Белзькому воєводстві та Буському повіті⁹³.

Заключні міркування. Інституційна історія Шаргородської protopopії віддзеркалює національно-релігійне розмежування в українському суспільстві, що драматично загострювалося впродовж першої половини XVII ст. Конфесійна орієнтація таких адміністративно-територіальних анклавів у цей період залишалася невизначененою як для православних, так і для уніатів, а їхній канонічний статус не завжди вписувався в тогочасні релігійні категорії, якими мислили духовенство й вірні раннього модерну. Парадоксально, але шаргородські події, як і інші приклади протистояння між православними й уніатами, стимулювали розвиток національно-конфесійної свідомості русинів, пошуки шляхів примирення, щоб “Русь не нищила Русь”⁹⁴.

Зміна юрисдикційної принадлежності Шаргородської protopopії, цього “бридного каченята” Львівської православної єпархії, свідчить про поглиблення регіонального партікуляризму в Київській митрополії поберестейської доби, який охопив не лише єпархіальні структури, але й призвів до адміністративно-правового відчужження окремих намісництв (protopopії) і парафій. Цьому сприяла й тогочасна політика Речі Посполитої щодо дискримінації Православної церкви; поряд з невизнанням руських владик, висвячених патріархом Теофаном у 1620 р., ставилася під сумнів легітимність існування двох православних єпархій – Львівської та Перешибльської.

Шаргородський “казус” вкотре унаочнює, якою живою в тогочасній еклезіальній свідомості була пам’ять про розмитий канонічний статус Галицької (Львівської) єпархії після фактичної ліквідації Галицької митрополії на початку XV ст. та її перетворення в звичайне намісництво та наскільки спрітно руські архіереї (да речі, як унійні, так і православні⁹⁵) використовували цей прецедент для територіальної експансії, ставлячи тим самим під загрозу цілісність Київської церкви.

Разом з тим аналіз механізмів запровадження унії на Поділлі та з’ясування справжніх меж її впливу на конкретному прикладі Шаргородської protopopії доводить, що ще багато сучасних уявлень про конфесійні реалії XVII ст. і, зокрема, про місійні успіхи унійних митрополитів та територіальну юрисдикцію православних єпископів потребують уточнень, а то й суттєвої кореляції.

⁹³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 6 (Бібліотека Богословської академії у Львові), спр. 24, с. 384–386.

⁹⁴ Проекти створення окремого Київського патріархату обговорюють: Жуковський А. Петро Могила і питання єдності Церков. Київ, 1997; Флоря Б. Н. Вопрос о “новой унии” в украинско-белорусском обществе 20-х – 40-х гг. XVII в. // Брестская уния 1596 г. ... Ч. 2. С. 122–150; Hrynewicz W. Unia bez zniszczenia. Memoriał unijny metropolity Piotra Mohily (1644–1645) // Studia i dokumenty ekumeniczne. Lublin, 1993. Nr 1 (31). S. 21–32; Mironowicz A. Unia uniwersalna według Teodozego Wasilewicza // WZU. 1997. Т. 4–5. S. 132–138.

⁹⁵ Маловідомим залишається досі той факт, що невдовзі після возведення на архієрейську катедру Св. Софії Йов (Борецький), як і його антагоніст – Йосиф (Рутський), також почав уживати титул “митрополит Київський, Галицький і всієї Русі” (див.: Мицук Ю. Із листування українських письменників-полемістів... С. 317, 319, 327, 329).

A TWO-FACED JANUS: THE SHARHOROD DEANERY (*PROTOPOPIA*) IN PODILLIA IN THE FIRST THIRD OF THE XVIIth CENTURY

Ihor SKOCHYLIAS

The Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky
of the National Academy of Sciences of Ukraine, the L'viv branch; The L'viv Theological Academy

The article aims at researching the Uniate tendencies in the L'viv eparchy in the first part of the XVIIth century, examining the example of the Sharhorod deanery. The institutional history of the Sharhorod *protopopia* in the decade 1616–1626 reflects the natio-religious division in Ukraine, which progressed dramatically and provoked the intervention of the Cossacks into the religious conflict. In 1621 Cossacks made an attempt to liquidate this Uniate enclave in Podillia. The martyrdom of the arch-priest, Fr. Matviy, was one of the consequences of their actions. The possibility to change the jurisdictional allegiances of such church-administrative bodies in that period testifies to the intensification of regional particularism in the Kyivan Church after the introduction of the Union of Brest. Their confessional orientation remained uncertain for Orthodox as well as Uniates, and their canonical status did not entirely come to terms with religious norms and categories common to the clergy and faithful of the early modern times. The Sharhorod events reveal once more to what extent the memory of the vague canonical status of the Halych eparchy after the actual liquidation of the Halych Metropolitanate in the beginning of the XVth century and its transformation into an ordinary vacariate (*namisnytstvo*) of the Kyivan metropolitans. Also, they point to how cleverly the Ruthenian hierarchy (both Uniate and Orthodox) used this precedent for territorial expansion, endangering the integrity of the Kyivan ecclesiastical province.

Key words: Podillia in the XVIIth century, church relations, Sharhorod deanery (*protopopia*).

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2001

Прийнята до друку 15.10.2001